

Kuulujutud, luule ja mälestused: Jaan Saalvergi enesetapu žanrilised peegeldused

KATRE KIKAS

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur
katre.kikas@folklore.ee

Teesid: Artikli keskmes on Jaan Saalvergi (1874–1932) enesetappu ümbritsevad tekstid ning lood, mida eri žanridesse kuuluvad tekstid rõhutavad. Valimisse kuuluvad suulised muistendid, ajakirjandustekstid, Saalvergi tütarde kirjutatud mälestusluuletused ja proosamälestused, mis kõik on suunatud natuke erinevatele auditooriumidele ning asetuvad erinevatesse žanrikonventsioonidesse. Mõned neist tekstidest järgnevad vahetult Saalvergi surmale, mõned on loodud aastakümneid hiljem. Vaatluse alla tuleb erinevate žanride ja meediumite pakutavad võimalused (vaba)surma (ja sellega seotud vaimse tervise problemaatika) käsitlemiseks, sh näiteks küsimused surma põhjuste esi- või tagaplaanile toomisest, suitsiidi ja vaimse tervise problemaatikat ümbritsevate stigmade võimendamisest ning sellest, millised žanridest pakuvad võimalusi teiste loodud kuvandeid üle kirjutada.

Märksõnad: enesetapp, surm, mälestusžanrid, vaimne tervis

Surm ja eelkõige vabasurm on teemad, millest on raske avalikult kõneleda ning millega seonduv on eri ajastutel olnud tabustatud ja stigmatiseeritud. Olukordades, kus enda tunnete ja reaktsioonide sõnastamine on keeruline või ebasoovitav, on lihtsam toetuda žanridele, mida eelnevalt juba on sama probleemiga seotud olukordades enese väljendamiseks kasutatud. Samas on surma ümbritsev žanriväli võrdlemisi haraline – sinna kuuluvad nii mälestusluuletused, järelehüüded, matusekõned ja kaastunderaamatud kui ka kõmulehe uudisnupud ja kuulujutud – seega peab iga inimene leidma nii talle sobiva žanri, viisi selle kasutamiseks kui ka auditooriumi, kellele oma looming suunata.

luuleteksti, millest kaheksa on vaimulikud, kolm rahvuslikud ning seitse on perekondlikud. Viimastest viis on pühendatud esimese abikaasa Marie ja ainsa poja Johannese surmale, üks tütar Maria surmale ning üks tema teise naise isa surmale. Tütred on meenutanud, et iga kord kui Saalvergile sündis laps, ostis ta postkaardi ning kirjutas sellele lapse nime ja sünnikuupäeva; kui laps suri kirjutas ta samale postkaardile mälestusluuletuse (RKM I 17, 16).

Pilt 1. Martale pühendatud postkaart.

EFA I 176, 207/8.

Arhiivis olevatest materjalidest tuleb välja, et vähemalt kaks Saalvergi tütardest kirjutasid ka ise luuletusi. Juulie viitab Leilile kui isa järglasele,

(Värnik 1997: 30).⁴ Tekstist tuleb väga selgelt esile, et luuletustest kõlama jäänud tunne, et mahajääjad pole osanud probleemi tähele panna, pole päris õige, kuivõrd tütreid pidid aastakümneid haldama isa probleemset käitumist.

Juulie jagab Saalvergi vaimuhaiguse kolme perioodi. Neist esimene algas Saalvergi ema surmaga 1922. aastal, kuid käivitajaks oli ebaõnnestunud hobuseost:

Siis tabas isa esimene vaimuhaiguse hoog. Isal oli teine hobu nii vanaks jäenud, et ei saanud enam süüagi – hambad olid nii kulunud. Ta läks Kuivajõe laadalt uut hobust ostma. Seal kohtas ta kahe oma koguduse kirikunõukogu liikmega, kel oli rohkem teadmisi hobuste headest ja vigadest, sest isa ise oli selles suhtes naiivne. Nii ta jäigi oma kaastõelisi uskuma, et nad talle korraliku terve hobuse valivad ja maksis korraliku raha. Kui ta sealt koduteele asus jäi uus hobu tee peal nii lombakaks, et isa vaevu kodu sai. See viis isa nii endast välja, et end ebanormaalsena ilmutas. Ta söötis hobu kaks päeva, siis sidus vankri taha ja viis linna ja ei rääkinud kellegile, mis ta selle haige hobusega tegi. Peagi isa meeleolu normaliseerus ja kõik näis jälle korras olevat. (RKM I 17, 25)

Saalvergi teise vaimuhaiguse perioodi paigutab Juulie 1920. aastate teise poolde. Käivitajana näeb ta maaparanduseks võetud laenu (võetud 1926, ERA.3653.2.5362), täpsemalt hirmu, et seda ei suudeta tagasi maksta (RKM I 17, 28). Juulie toob välja mitmeid väliseid sümptomeid – keeldumine toidust, seltskonna vältimine, oma välimuse moonutamine, enesetapu sepitsemine. Kuid samavõrra rõhutab ta ka tütarde katseid olukorda paremuse poole pöörata – isaga üritati suhelda, terariistad peideti ära, nad palkasid „küllast ühe ergu unega vanakese, kes teda öösiti valvas“ (*ibid.*), kuid üritasid leida isale ka professionaalset abi. Arsti juurde Saalverk minema ei nõustud, kuid vahendaja kaudu saadi siiski rohud, mis olukorra paremuse poole pöörasid:

*Siis tuli tema sõber ja kaastöötaja teda lohutama ja läks ise linna arstile rääkima haiguse käiku ja tundemärke. Arst soovitas rohtusi, mis ta ka kodu tõi ja nüüd oli jällegi tegu, et ta neid tarvitama sai hakata – alati pidime teda nuttes paluma ja meelitama, enne kui ta midagi alla neelas. [---] Rohud hakkasid varsti mõju avaldama ja isa meeleolu hakkas paranema. (*ibid.*)*

Juulie eritletud kolmas vaimuhaiguse periood jääb 1930. aastate algusesse ning kulmineerub pärast Saalvergi kolmanda abielu sõlmimist, Juulie kirjeldab taas samu sümptomeid – keeldumine toidust, omaette hoidmine, sundmõtted:

põhjendades seda oma patususega. Selles loos pole otseselt viidet poliitilisele tegevusele, vaid lihtsalt hirm, et on kiriklikke talitusi teinud patusena:

Olles kiriku nõukogus ristas isa lapsi, pani puusärki surnuid, tegi kõiki vaimulikke talitusi. Ja tema närvikriisi üheks põhjuseks oli mõte, et ta on vaimulikke talitusi teinud patust pööramata, „ärkamata“ südamega.

See pidi olema surmapatt, mida kunagi ega kuidagi andeks ei anta. Kui jõuluõhtutel palvetasime, ütles isa erilise kurva häälega: „paluga teie, lapsed, te olete nooremad ja vähem pattu teinud, teie saate veel andeks.“ Iseendale ta seda enam ei lootnud. (RKM 360, 163/4)

Oma eluloos kirjeldab Eha aga jutuajamist, mis tal oli isaga vabasurma eelõhtul.

Siis hakkas rääkima, et ta on kahekordselt patune: ajab ilma asju, teeb poliitikat, samas tarvitab jumala sõna – see kõik on andestamatu patt Püha Vaimu vastu. Trööstisin teda, isa ainult ohkas kurvalt selle peale. (EKLA f 350, m 1:2, 2. vihik l 23)

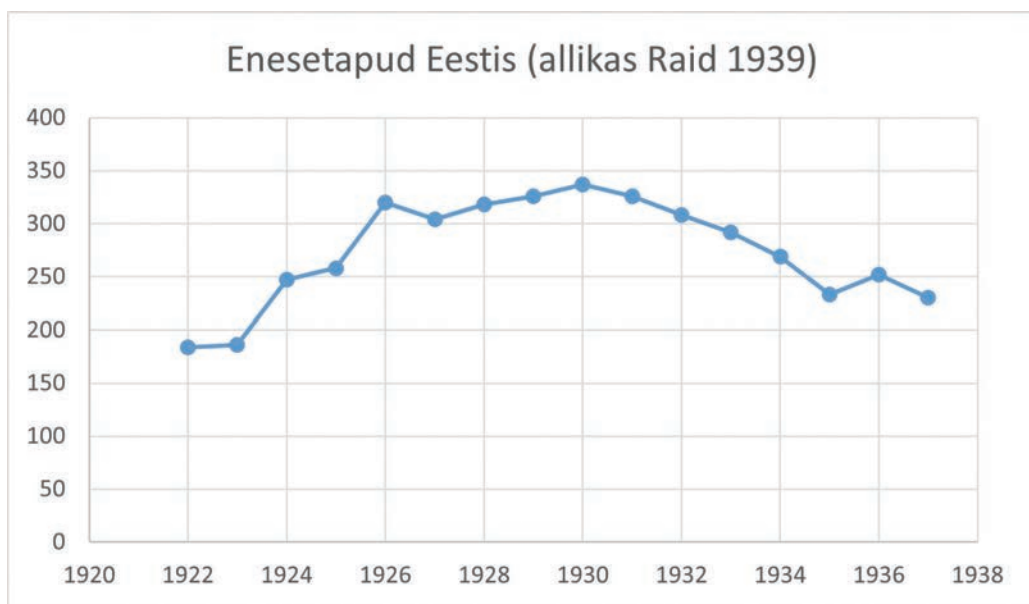
Teine teema, mida Eha seostab isa vaimse tervise seisundi halvenemisega, on lugu esivanema needusest – isa on kunagi 1920. aastate teises pooles rääkinud Ehaile, et kui tema isa oma vendadega vanemate kodust lahkus, siis pani nende isa neile needuse:

Meeste isa, vana Saala taluperemees vihastanud, et pojad vastu tema keeldu kodukülast välja läksid ja pannud neile needuse peale: vähemalt üks teie suguselsti igast perekonnast peab saama õnnetut surma või enesetapjaks – et isa keelu vastu tegite. Ja seda jutustades ütles [Saalverk – minu lisandus K. K.] ka, et meil Sepamäel kindlasti tema see on, kes õnnetu otsa leiab – ta tunneb et see aeg kaugel ei ole. (RKM 350, 142)

Lugu isatalust väljarändamisest on ka Saalverk ise kahel korral kirja pannud, mõlemal korral selgitusena oma perekonnanime päritolust (Saala talust pärinemine), kuid needust ta ei maini (H IV 9, 184/5; EKLA f 193, m 40: 23, l 1/1; samas toonis kirjutab sellest loost ka Juulie RKM I 17, 6). Eha kirjapanekud on ainsad kirjalikud allikad, mis seda lugu needusega seostavad. Esimesel korral seda lugu tutvustades, on Eha natuke kahtlev selle mõjus: „Oma surma eel rääkis isa ka esi-isa needusest, mis talle rahu ei anna. Kuid needusest jutustas palju varem, kui veel mõistus korras oli. Kas mõtles ta ise loo välja või on sel tõepõhi all?“ (RKM 350, 142). Kuid 1988. aastal kirjutatud isa lühieluloos

Saalvergi surma ajakirjanduslike kajastuste analüüsi muudab põnevaks asjaolu, et täpselt samal päeval – 12. märts 1932 – võttis endalt elu Rootsi suurtööstur Ivar Kreuger (nn Tikukuningas). Kreugeri surma kajastas märtsikuu jooksul 44 kohalikku lehte (lisaks eestikeelsele ka vene ja saksakeelsed), kokku 140 tekstiga. Kõik ajalehed, mis kajastavad Saalvergi surma, kajastasid ka Kreugeri surma samas lehenumberis, sh kümnes väljaandes on need kaks uudist paigutatud samale lehele. Kreugeri lugu on kõigil juhtudel lehekülje keskne teema, kohalikum juhtum saab vähem ruumi ning on mõnikord ka väiksemas fondis (nt ajalehtedes Pärnumaa ja Sakala). Erandiks on Külaleht, kus mõlemad uudised on paigutatud rubriiki „Nemad tegid – läinud 7me päeva tähtsamaid“ (Nemad tegid 1932), ning Saalvergi juhtum on eespool. Enamikes Kreugeri surma teadetes tuuakse põhjusena esile majanduslikud raskused ning seosed majanduskriisiga, ühes tekstis viidatakse aga ületöötamisele: „Enesetapmise põhjuseks öeldakse olevat närvide vapustus, mis oli tekkinud üle jõu töötamise tagajärjel“ (Ivar Kreugeri endatapp 1932).

Enesetapu teema esinemist ajakirjanduses on aga kõnekas kõrvutada enesetappude statistikaga sama aja kohta (vt joonis 2). Kogu sõdadevahelise aja enesetappustatistikal on üldistavama pilgu heitnud K. Raid 1939. aastal Eesti Politseilehes avaldatud artiklis. Toetudes aastate 1922–1939 statistikale toob ta välja, et enesetappude üldarv Eestis tõusis märkimisväärselt 1924. ja siis jälle 1926. aastal (*ibid.*: 393). Seega toimus teema ajakirjanduslik avastamine kerge viitega võrreldes reaalsusega; samas pöördus enesetappude üldarv languagesse varem kui teema ajakirjanduses maha käis – juba 1931. aastal.

SUMMARY

Rumors, poems and memoirs: The suicide of Jaan Saalverk in the generic field

KATRE KIKAS

Researcher, Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum
katre.kikas@folklore.ee

Keywords: suicide, death, commemorative genres, mental health

In the focus of this article is the generic field surrounding death and suicide. This generic field is made up of rather different genres (commemorative poems, memoirs, sensational newspaper articles, rumours, etc), some of which are created by professionals (ritual specialists, writers); however, quite a large part belongs to the field of vernacular literature.

Jaan Saalverk (1874–1932) was a farmer, local politician and folklore collector who had mental health problems all through his life and, as a result of these, committed suicide in 1932. His death was reflected in an array of different genres: articles in sensational newspapers, oral legends embedding Saalverk into traditional stories about suicidal behaviour, and – commemorative poems and memoirs written by his three daughters. All these genres are quite ordinary parts of the generic field surrounding death; however, they are directed to different audiences and create different kinds of communities.

Oral legends linked the events of voluntary death to traditional cultural (pre)conceptions, while media texts amplified the sensational aspects of the incident and created a connection with other similar cases. The daughters' memorial poems placed voluntary death on the same level as so-called more ordinary deaths, emphasized the guilt and inability of those left behind to react, avoided highlighting the nature of death and making clear references to mental health problems that preceded death. In contrast, prose memoirs attempted to describe what happened as accurately and neutrally as possible, including emphasizing the episodes preceding death and the efforts made by those left behind. It is quite telling that the poems precede the prose texts – it seems that it was precisely the shared experience of grief in poetic form that gave them the courage to write about the same topic in a more realistic tone. The texts created by Saalverk's daughters are inherently more ambivalent than the other texts examined as they show the desire to regain control of the story of Saalverk's death.

Katre Kikas on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur. Ta kaitses 2024. aastal Tartu Ülikoolis doktoriväitekirja „Moderniseerumine rahvaliku kirjalikkuse peeglis“ ning tema uurimused keskenduvad rahvalikule kirjalikkusele erinevates ajaloolistes kontekstides.

Katre Kikas is a Researcher in the Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum. In 2024 she defended her PhD dissertation, „Modernisation in the mirror of vernacular literacy“, at the University of Tartu. Her research focuses on vernacular literacy in various historical contexts.

<http://orcid.org/0009-0000-7065-7460>

katre.kikas@folklore.ee